

**ДО ВИТОКІВ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ:
ОСВІТА В УКРАЇНІ 1944–1989 рр.
(історико-політологічний аналіз)**

Розглядаються особливості формування двомовного середовища в Україні, освітня політика держав, до складу яких належали українські етнічні землі. Визначаються основні тенденції освітньої політики в Україні в 1944–1989 рр., що вплинули на розвиток українсько-російського білінгвізму.

Ключові слова: мова, білінгвізм, освітня політика.

Проблеми вітчизняного мовно-культурного розвитку не втрачають своєї актуальності впродовж доби сучасної Української держави, адже незалежність не виправила наслідків асиміляції українців за імперських та тоталітарних часів, проявляючись у поширенні масового білінгвізму українців.

Одним з основних політичних чинників формування двомовності українського населення була освітня політика держав, до складу яких належали українські етнічні землі. Вітчизняні дослідники М. Бистра, О. Жабенко, Н. Ломінська, І. Лопушинський, Л. Масенко, С. Сворака, О. Сергійчук, Г. Січкаренко, Б. Ступарик, Т. Усатенко та зарубіжні А. Каппелер, Дж. Мейс, Г. Льюїс, Б. Комрі приділили значної уваги освітній політиці попередніх режимів на українських теренах, залишивши, однак, поза увагою вплив радянської системи освіти на формування білінгвізму в УРСР, що й визначило мету наукової розвідки.

Після звільнення території України від німецьких військ відновлення радянської системи освіти здійснювалось швидкими темпами. До початку 1944–1945 навчального року в Україні діяло майже 24 тис. шкіл, де навчалося 4132 тис. учнів і працювало 145 тис. вчителів, а через рік – більш як 27 тис. шкіл з контингентом 4902 тис. учнів і 176 тис. вчителів.

Велика увага приділялася цій роботі в західних областях УРСР, що ускладнювалось жорстокою братовбивчою війною. До початку 1944–1945 навчального року в регіоні працювало тільки 5,7 тис. шкіл. В них налічувалося трохи більше 840 тис. учнів і 23,3 тис. вчителів, з яких понад 10 тис. прибули сюди зі східних областей.

Відновлювала свою роботу вища школа. На листопад 1943 р. у містах Лівобережної України в 38 вузах нараховувалось близько п'ятсот професорів і викладачів. А до кінця 1944–1945 навчального року у 153 вузах працювало вже 6 тис. осіб, серед них 650 докторів і 1018 кандидатів наук.

Особливість організації вищої школи в західних областях УРСР полягала у політичній недовірі радянської влади до місцевої професури та усуненні більшості її представників з вузівських кафедр. Ядром нових кадрів стали майже 200 викладачів, доцентів і професорів, направлених сюди зі східних областей [8, с. 132–134].

У повоєнні роки, разом із відновленням радянської освітньої системи, продовжувала здійснюватись політика русифікації України. 1946 року

був прийнятий новий український правопис, що вже надто зближував українську мову з російською [4, с. 16]. Знаряддям форсованої русифікації стала освітня реформа, проведена в Радянському Союзі, починаючи з кінця 1958 року. Реформа освіти ввела в законодавство положення про вільний вибір мови навчання та вільний вибір вивчення другої мови у російських школах, що закріпило панівне становище російської мови в системі шкільної освіти [6, с. 50].

У зрусифікованому суспільстві, за умов відсутності мотивації для вивчення та використання української мови, створених радянським тоталітарним режимом, надання батькам права самим вибирати, якою мовою вчитимуться їхні діти, призвело до того, що в містах УРСР, за винятком західних областей, майже всі школи стали російськомовними. Українську мову в таких школах фактично було зведено до рівня факультативної [11, с. 349]. У порівнянні з 1955–1956 навчальним роком у 1958–1959 кількість учнів у школах з російською мовою навчання збільшилася на 182 тис., а з українською – зменшилася на 2,5 тис.

Під впливом мовної політики СРСР в освітній сфері активно формувалась регіональна складова білінгвістичної ситуації в республіці та вісь "місто-село" (панування російської мови в містах – української в сільській місцевості, переважаюче україномовне середовище і в містах, і в селі зберігалось лише на Заході УРСР). Російськомовними були головним чином школи міські. У великих промислових центрах, передусім на Сході та Півдні України, вони переважали абсолютною кількістю і числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м. Сталіно 98 % учнів отримували освіту в школах з російською мовою викладання, в Харкові – 87 %, в Одесі – 87 %, в Горлівці – 91,3 %. У Кримській області на той час було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959–1960 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. У перший же рік дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл республіки зросла на 143 одиниці [1, с. 449–450].

Крім того, російській мові надавалися переваги у поділі класу на групи. Усі вчителі російської мови мали надбавки до заробітної плати. За бажанням батьків у 1960–1980-х рр. діти могли не вивчати української мови в школах з російською мовою навчання. Такі процеси негативно позначилися не лише на українській школі, а торкнулися і шкіл національних меншин – вціліли тільки деякі з них [12, с. 112].

У 70-х рр. ХХ ст. форсування "об'єктивного процесу зближення націй" на Україні продовжувалось. Здійснене протягом 1970-х – першої половини 1980-х років витіснення української мови з системи освіти ілюструють статистичні дані за 1987 р. Тоді в Україні у 4500 російських школах навчалось більше половини всіх учнів. У Києві з 300 тисяч учнів українською мовою навчалось лише 70 тисяч.

У 1978 р. було видано Постанову ЦК КПРС про посилення вивчення і викладання російської мови та літератури, у 1983 р. – Постанову про посилене вивчення російської мови, поділ класів в українських школах

на дві групи та підвищення зарплатні вчителям російської мови на 15 % [5, с. 12–13].

Активізувалось витіснення української мови з вищої освіти та науки. Викладання в усіх вищих навчальних закладах (крім окремих гуманітарних предметів) і професійно-технічних училищах було переведено на російську мову. Цей процес не оминув навіть Галичини. На Сході й Півдні російська мова остаточно заступила національну у сфері наукового спілкування [6, с. 70].

Л. Масенко наголошує, що програми посиленого вивчення російської мови були спрямовані передусім на руйнацію тих середовищ живомовного українського спілкування, які ще зберігались у сільських місцевостях України. Завдання зросійщення українського села через систему шкільної освіти було цілком відверто сформульовано у низці збірників з питань культури російського мовлення в Україні. "Найефективнішою є боротьба за культуру російського мовлення в середній школі, особливо в початкових класах", – зазначалося в одному з них. І далі: "В українських селах переважає одномовне мовленнєве середовище (українське), а в містах – двомовне, тому що там більший доплив різномовного населення і люди користуються і російською, і українською мовою. Щоб випроцювати психологічну здібність вільно переключатися з української мови на російську, потрібне стійке двомовне середовище. В українському селі це може бути локальне середовище – школа".

Перед нами, продовжує дослідниця, чітка програма механізму денационалізації через етап двомовності – молодше покоління слід навчити перемикати мовленнєвий код з українського на російський, а далі – перехід цього покоління на російську одномовність – лише справа часу.

Як в усіх радянських текстах, призначених для маніпуляції масовою свідомістю, руйнівну для української мови роль перехідного етапу двомовності, спланованого для молодшого покоління, тут завуальовано прикметником стійкий у словосполученні "стійке двомовне середовище". Таке означення слід кваліфікувати як цілковито антинаукове, оскільки двомовне комунікативне середовище не може бути стійким. Кожна спільнота – чи то сільська громада, чи населення мегаполісу, чи об'єднання громадян у межах держави – завжди тяжіє до одномовності. Поширення двох мов у колективній комунікації зазвичай призводить до мовного конфлікту і має наслідком витіснення тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції [6, с. 71–72].

Загальну тенденцію здійснюваної радянською владою мовно-національної політики в царині освіти повоєнного періоду дозволяє зрозуміти висновок А. Каппелера: після періоду певної гнучкості близько 1972 р. паралельно із загальним зовнішньополітичним "прикрученням гайок" розпочалася більш репресивна національна політика, яка тривала аж до початку 1980-х років. В Україні та інших республіках відбулися хвилі чисток. Участь неросіян у політичному житті центру скоротилася. Знову робився наполегливіший наголос на навчання російською мовою, російська повинна була стати "другою рідною мовою" всіх наро-

дів Радянського Союзу. Як і за пізнього царизму, офіційна політика підхопила російські національні та антиєврейські тенденції, не приєднуючись, однак, до крайніх націоналістичних та антисемітських течій у російському суспільстві [2, с. 289].

Усвідомлюючи значну роль мови у формуванні особистості й визначенні індивідуальності кожного народу та приділяючи максимальну увагу російській мові, офіційна мовна політика, спрямована на приниження соціальної ролі національної мови корінного і найчисельнішого населення республіки – українців, призвела до різкого звуження сфери її вживання. Імперський досвід показав, що оволодівати російською мовою з 5-го чи навіть 2-го класу вже пізно – у 1980–1981 рр. запроваджується обов'язкове вивчення російської мови в дошкільних закладах та з першого класу – в школах [10, с. 67–68]. На початок "перебудовного" періоду в Україні російською мовою здійснювалося навчання майже половини учнів [11, с. 349].

Система освіти працювала на створення " нової історичної спільноти – радянського народу", при цьому вона слугувала потужним знаряддям русифікації українців. До 1989 року частка учнів у школах з українською мовою навчання складала 47,5 %, тоді як частка українців у складі населення УРСР – 72,7 %. Більшість таких шкіл припадала на сільську місцевість та маленькі міста, за винятком західних регіонів. У двох найбільших індустріальних центрах республіки (Донецьку й Луганську) українських шкіл на той момент не було зовсім, хоча частка етнічних українців тут складала понад 50 % [3, с. 122]. Для 700 тис. українців Криму не було жодної української школи.

Загалом в Україні лише 3,5 % дітей, які пішли в 1990 р. в перший клас, до цього виховувалися в дитячих садках з українською мовою та 14,5 % – в садках, де вживалися і українська, і російська мови. На цей час 95-відсотковою російською мовою проводилися заняття у вузах, технікумах й профтехучилищах. Жодне з 45 профтехучилищ Києва не працювало в українському мовному режимі. На 75 % російськомовними були дитячі садки [1, с. 455].

Вища школа характеризувалась тотальною ідеологізацією та політизацією навчального процесу й виховання, наукової та педагогічної творчості; жорсткою централізацією управління та фінансування, уніфікацією й одержавленням; низьким рівнем академічних свобод, самоорганізації ВНЗ; позбавленням студента можливості будувати власну траєкторію навчання; відторгненням від національної культурно-історичної спадщини, русифікацією; відмежованістю від світової науки й освітнього досвіду.

До кінця 1980-х рр. система вищої освіти в Україні включала 146 ВНЗ (серед них 9 університетів), у яких навчалось понад 850 тис. студентів з 400 спеціальностей. У ВНЗ викладання відбувалося переважно російською мовою. Мінвуз України не поспішав втілювати заходи для поширення української мови у ВНЗ. Так, незважаючи на наявність відповідних умов, зокрема, постанови ЦК Компартії України від 27 грудня 1988 р., керівництво багатьох ВНЗ не проявляло ініціативи у збільшенні кількості навчаль-

них курсів, що викладалися українською мовою, забезпеченні їх відповідною навчально-методичною літературою, організації наукових досліджень з національної проблематики. Діловодство, нормативні документи Мінвузу України залишались російськомовними до квітня 1989 р.

Практично не видавалося навчальної літератури українською мовою (лише 10–12 % на рік), забезпеченість якою у більшості ВНЗ становила від 1 % до 15 %. Якщо, наприклад, у 1946 р., на території УРСР було випущено для вищої школи 106 назв підручників, з яких 90 – українською, а 16 – російською мовою, то в 1980 р. – відповідно 38 і 422 [7, с. 123].

Аналізуючи причини невиконання Закону "Про мови в Українській РСР" (28 жовтня 1989 р.) у вищій освіті, Г. Січкаренко наводить наступні:

- 1) потужна русифікація, яка працювала в системі освіти на створення "нової історичної спільноти – радянського народу";
- 2) відсутність сприятливих умов для впровадження української мови навчання особливо на Сході республіки (на що, як правило, звертало увагу керівництво вузів);
- 3) невисокий соціальний статус української мови;
- 4) наявність суржику;
- 5) невеликий відсоток українців з вищою освітою, порівняно з росіянами та русифікованими спільнотами [9, с. 12–37].

В результаті російська мова стала домінуючою в усіх сферах суспільного життя України, активно витісняючи українську з її власної території. На виробництві, в управлінських структурах, в армії панувала російська мова. Загальну русифікацію молоді забезпечувало майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вузах та технікумах республіки.

Отже, радянська доба дала початок кардинально новому шляху розвитку української мови – від злету часів українізації до планомірного витіснення з усіх царин суспільного життя під кінець 80-х рр. ХХ ст. В контексті здійснюваної Радянським Союзом асиміляційної політики білінгвізм став засобом збереження російської мови в УРСР на початку радянських часів, потім містком від українізації до двомовності, по тому – від двомовності до російської одномовності в процесі формування нової ідентичності у повоєнний період – "радянського народу".

Потрібно зазначити, що від часів УНР, коли було створено двомовну систему освіти, і до завершення радянського періоду існування України освітня політика радянської влади мала наслідком звуження двомовної сфери в освіті на користь російської мови за рахунок мови української (в результаті реформи 1958 р.). Білінгвізм українців розглядався як місток до російської одномовності. Незважаючи на формальне існування двомовної освіти, радянська освітня система набагато ефективніше впливала на асиміляцію українців, аніж система освіти Російської імперії, та у 80-х рр. ХХ ст. призвела до катастрофічних наслідків.

1. Гриневич В., Даниленко В., Кульчицький С., Лисенко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – К. : "Наукова думка". – 2004. – Т. II. – 526 с. 2. Каппелер А. Росія як

політична імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; [переклад. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун]. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с. – (=Історія країн світу, 2). 3. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К. : Наш час, 2007. – 432 с. 4. Лесюк М. Життя духовного основа // Доля моєї мови. Науково-популярне видання / М. Лесюк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – С. 6–18. 5. Масенко Л. Мова і політика // Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100с. 6. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколониал. вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 2004. – 163 с. 7. Мельник І. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії // І. А. Мельник. – К. : Либідь, 2006. – 468 с. 8. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) / віп. ред. Ю. О. Курносів. – У 3-х кн. Книга III. – К., 1994. – 171 с. 9. Січкаренко Г. Трансформація вищої освіти в незалежній Україні: [монографія] // Г. Г. Січкаренко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – 362 с. 10. Степаненко М. Історія української мови / М. І. Степаненко. – К., 1998. – 149 с. 11. "Українізація" 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / за ред. В. А. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с. 12. Усатенко Т. Українська національна школа: минуле і майбутнє (український вибір) / Т. П. Усатенко. – К. : Наукова думка, 2003. – 285 с.

Надійшла до редколегії 17.02.14

Л. В. Панасюк

**К ИСТОКАМ БИЛИНГВИЗМА НА УКРАИНЕ:
ОБРАЗОВАНИЕ НА УКРАИНЕ 1944–1989 гг.
(историко-политологический анализ)**

Рассматриваются особенности формирования двуязычной среды на Украине, политика в сфере образования государства, в состав которых входили украинские этнические земли. Определяются основные тенденции образовательной политики на Украине в 1944–1989 гг., их влияние на развитие украинско-российского двуязычия.

Ключевые слова: язык, билингвизм, политика в сфере образования.

L. V. Panasyuk

**TO THE ORIGINS OF BILINGUALISM IN UKRAINE:
THE EDUCATION OF UKRAINE FROM 1944 TILL 1989**

The author considers peculiarities of the bilingual environment in Ukraine; educational policy states belonging to the Ukrainian land. The basic trends of the educational policy of the Ukraine during 1944–1989, which influenced the development of Ukrainian-Russian bilingualism.

Keywords: language, bilingualism, educational policy.